

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ, ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԸՆ ԵՒ ԳՐԵԳՈՐԻԱՆԸՆ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ ՏԱՐԻ. ԹԻՒ 5.

ՀԱՅԱՆ ՄԻԱՄԵԱՅ

ՄԱՅԻՍ 1866

ԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆՔ

ԵՓՐԵՍ ԿԵԹՈՒՂՈՍՈՍ ՍՐՍՈՅ

Լ՝ՁԳԱՅԻՆ գրականութիւնը, որ ազգի մի մտաւորական և բարոյական հոգւոյն պատկերը կը նշանակէ, սերտ յարաբերութեամբ կ'ապուած են նոյն ազգին քաղաքականութեան հետ, այնպէս որ քաղաքականութենէ զուրկ ազգ մի զուրկ է նաեւ գրականութենէ : Լ՝յս ճշմարտութեանս մեզ կը վիպեն իւրաքանչիւր ազգաց պատմութիւնները, ուր կը տեսնենք որ տէրութեան մի ծաղկած ու խաղաղութեան ժամանակ, երբ իւր ղէնքերուն ուժը թշնամեաց դէմ բանեցընելու հարկ չէ եղած, տուած է բոլոր ուժը գրականութեան եւ լեզուին բարգաւաճելուն, և նոյն միջոցին յերեւան ելած են զանազան մտաւորականներ, պատմաբաններ, գիտ-

նականներ, քաղաքութիւն գտնելով իրենց տէրութեանը կողմէն : Իսկ երբ երկարատեւ պատերազմներ և օտար յարձակումներ վերայ դալով խաղաղութիւնը տեղի տուած է այն սահմաններէն, մատենագրութիւնն ալ ինկած ու մոռցուած է :

Սոյնը կը հաստատեն նաեւ մեր տոհմային պատմութիւնք : Երբ Ս՝ըւսմապուհ սահմանակից պետութեանց կողմէն անկասկած խաղաղութեան մէջ կը թագաւորէր, ձեռքը երկնցուց Ս. Ստորոպին և Ս. Սահակին, և անմիջապէս հայկեան դպրութեան առաջին դարը սկզբնաւորեցաւ. որոյ պատմութիւնը հանրածանօթ է բոլոր ազգիս : Ազգային հրապարակական դպրոցներ բացուե-

յան արքունի հրամանաւ, և սուրբ վարդապետաց հսկողութեն ու վարժապետութեան ներքեւ : Թէպէտ եւ խաղաղութիւնը երկար չտեւեց ու պարսկական կրօնամոլութիւնը Հայաստանը տակն ու վերայ ըրաւ, այսու ամենայնիւ ազգային դպրութիւնը արդէն հաստատ կերպիւ ծաղկած ըլլալով, որքան որ աւելի յառաջագիմութիւններ չցուցուց⁽¹⁾, բայց մնաց նոյն վիճակին մէջ բաւական ժամանակ, այս տարբերութեամբ միայն, որ հրապարակական դպրոցները վանքերու մէջ փոխադրուեցան և գիտութիւնն ու ուսմունքը մենալաճառութիւն եղաւ եկեղեցականաց ձեռք : Եւ թէպէտ ժամանակ ժամանակ ընտիր աշակերտներ իրեն հետեւող ունեցաւ, բայց ոչ և մշակողներ : Ասան զի հետագայ դարերու մատենագրութեանց մէջ ի զուր կը փնտռեմք նախնեաց գրչութեան պարզ ու միանգամայն վսեմ ու քաղցր ոճը, այլ երթալով ինկաւ ազգային դպրութիւնը իւր նախնական հեղինակութենէն ու հոգեշունչ ազդեցութենէն : Եւ այս վիճակը եկաւ հասաւ մինչեւ Ռուբինեաց հարստութիւնը, որ ոսկեղէն Բ. դարու ծնունդ տուաւ, եւ առաջին սուրբ Թարգմանչաց՝ իրաւամբք յաջորդեցին՝ Ներսիսեան եւ Ղրիգորեան Պահլավունիք եւ այլք բազումք : Եւսնց ժամանակ տոհմային գրականութիւնը կրկին փայլ առաւ, եւ գրեթէ առաջիններուն ոգւովը սկսաւ մշակուիլ և նոր Թարգմանութեան

թիւններով եւս ճոխանալ զանազան մեկնութեանց և վկայաբանութեանց հայերէն լեզուի փոխարկուելով :

Սակայն գիտութեանց այս երկրորդ դարը թէ՛ երկար չտեւեց և թէ՛ առաջնոյն ազդեցութիւնը և աջողութիւնը չունեցաւ. վասն զի Ռուբինեան հարստութիւնը՝ ի բաց առեալ ամենափոքրիկ ժամանակ մի խաղաղութեան, բարբարոս ազդաց սուրերուն ու թուրերուն տակ ծնաւ կեցաւ ու մարեցաւ : Ասան որոյ ազգային դպրութիւնն ալ անոր քաղաքական բաղդին վիճակելով՝ անկէ առաջ խանգարեցաւ ու գրեթէ ոչոն չացաւ : Սրբազան Թարգմանչաց, ճարտարախօսից, վիպասանից յաջորդեցին տեղ տեղ և դարձեալ վանքերու մէջ մի քանի աննշան վարդապետք և հետեւակ մատենագիրք, որոնք բոլորովին զրկուելով առաջին և վերջին Թարգմանչաց ընտիր ճաշակէն, խանգարեցին բոլոր լեզուն, օտարոտի անհարազատ բացատրութիւններով, ինչպէս յայտնի կ'երեւի տասն և եօթններորդ և տասն և ութերորդ դարուն մէջ անհամար Թարգմանութեանց և հեղինակութեանց մէջ : Եւս խանգարման գլխաւոր պատճառ մի եւս եղած է Սնիթօրաց ժամանակ աւնոնց հայերէն լեզուն հարեւանցի սորվելով ու լատինաբան ոճով գրած անձանի երկասիրութիւնները, որոնք տակաւ առ տակաւ տարածեցաւ ազգին մէջ, և հաղիւ ուրեմն տասն և իններորդ դարը վերայ հասնելով վախճան տուաւ ազգային լեզուին խոցառ խանգարմանը : Սկսան դարձեալ վանքերուն մէջէն քաղաքներու մէջ փոխադրուիլ ուսմունքն ու գիտութիւնը. նոր Թարգմանութիւններով առաջին և երկրորդ ոսկի դարերու հայկական քաղցր ու հարազատ

(1) Այս միջոցիւ, այսինքն հինգերորդ դարու կեսէն յետոյ մեծ փոփոխութիւն մի կը գտնեմք առջև հին մատենագրութեան և հինգերորդ դարու հեղինակութեանց հայկական ոճոյն և անոր կազմութեանը մէջ. ինչպէս զգուշապէս յայտնի է մատղիւր քննադատից : Այսու ամենայնիւ ինչպէս առաջինը նոյնպէս Էրկրորդը իւր փոփոխութենէն ետքն ալ անի իւր հայեցի ճաշակն ու վայելութիւնը :

ոճը թէև ոչ ճիշտ նմանողութեամբ՝ կրկին պայծառանալ ու մշակուիլ, ի ձեռն այնպիսի անձինքներու, որոնք թէպէտեւ նախնի թարգմանչաց հոգիէն հեռացեալ, սակայն գիտութեան և իմաստութեան մասին աւնոնց ընթացակից և ջանակից են ի պայծառութիւն հայ դպրութեանս(1):

Սեր երկրորդ անգամի հայերէն գրականութեան ծաղկիլը, ինչպէս ըսինք՝ Ռուբինեան հարստութեան ժամանակը Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ բուն իսկ ծոցին մէջն եղաւ. այսինքն Սրայ քահանայապետական Լթութիւն և անոր մերձակայ շրջանին մէջ: Եւ թէպէտ հոս ալ, ուրիշ տեղերու նման շատ չտեսեց՝ թարշամեցաւ ու տերեւաթափ եղաւ իւր գեղեցկութենէ հայ դպրութեան բուրաստանը, սակայն ժամանակ ժամանակ նոյն պարտէզին մէջ առջի հուն տերէն մնացած ըլլալով, անջուր աւնապատին մէջ երկնքի ցօղէն սընունդ գտնելով փթթած վայրի շուշանի պէս յանկարծ ծաղկած ու մարած ծաղիկներ տեսնուած են: Ինչպէս անցեալ դարու մէջ Սրայ միաբանութեան մէջէն երեւցաւ Լիփրեմ Կաթողիկոսը, որ մեր ներկայ յօդուածիս ալ առսրկայն է, իւր գրաւոր երկասիրութեամբը ծանօթացած է մեզ. որոյ վերայօք կ'ու-

ղեմ խօսիլ հոս և ներկայացնել զինքը ընդհանուր ազգին և մանաւանդ ուսումնականաց խմբին, և անոնց՝ որ յանձն առած են ազգային դպրութիւնը պատմութեամբ աւանդելու հոգը:

Լիփրեմ ծնած է տասն եւ ութերորդ դարուն առաջին քառորդին մէջ, ու որդի էր Սարկոս քահանային Լջւպահից տոհմէն, և եղբորորդի՝ Ղուկաս, Սեբայէու Գաբրիէլ Կաթողիկոսաց, որոնք 1734 էն սկսեալ մինչեւ 1771 հետզհետէ յաջորդեցին Սրայ հայրապետական աթոռը:

Լիփրեմ ունէր եղբայր մի եւս Գրիգոր անուն, որ աշխարհային վեճակն ընդունեց, իսկ ինքը աշակերտեցաւ հօրեղբօրը Գաբրիէլ Կաթողիկոսի քով, վարդապետ եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուելով առաջնորդ ալ կարգեցաւ Հալէպու, ուր յամի տեառն 1769 ին իւր պարապ ժամանակը ուսման զոհնելով, աշխատասիրեց յօրինել Յովնանու մարգարէութեան մեկնութիւնը:

Նոյն միջոցները Օսմանեան տէրութեան եւ Ռուսաց մէջ պատերազմ ծագած ըլլալով, ինչպէս Սիոյ շատ տեղեր, նմանապէս Կիլիկիոյ նահանգը անկարգ ու սրիկայ մարդոց ոտնակոխ եղած էր, ուր կը տիրէին այլազգի ապստամբ ցեղեր և Սրայ Կաթողիկոսարանը իրենց ձեռքը խաղալիկ ըրած եւ իրենց զօջաքաղութեան նպատակ դրած էին. որոնց աչքին քրիստոնէի մի մահը ու կեանքը մի և նոյն արժէքն ունէր, և բացարձակ տէր էին անոնց անձին եւ ընչիցը: Մանաւանդ պատերազմական խռովութեանց ժամանակ, ուր մասնաւոր սրիկաներու ու աւազակներու ըրած անօրէնութիւնները ու հարստահարութիւնները անպատիժ

(1) Դառն է մեզ յիշատակել հոս քանի մի ազգային դպրոցաց մէջէն, ինչպէս Զմիւռնիոյ Ս. Մեսրոպեան դպրոցին եւայլն, զրաբաւ լեզուին դատարարութիւնը վերջնելու համար եղած դաղտնի ջանքերը, այնպիսիք պէտք է գիտնան որ մեր լեզուին հարկանութիւնը զրաբաւին մէջն է, թէ որ վերջը ներք գորաւոր, ոչ գպրութիւն և ոչ հայկական լեզուի ճաշակ ու քաղցրութիւն կը մնայ: Եւ որովհետեւ զրականութիւնը կանոններու վերայ հաստատուած է, և աշխարհաբաւ լեզունիս չունի ընդհանուր ազգին կողմէն ընդունուած կանոններ և անհնարին է ալ որ ընդունուի, ապա ուրեմն աշխարհաբաւ լեզուով չեմք կրնար աղջային դպրութիւն ունենալ:

կը մնային , ասոնք ալ աւելի կը կատ-
ղէին և անլուր ոճրագործութեանց
ասպարէզ կը բացուէր Սըսոյ Լթո-
ւը : Սոյն վրդովմանց և վտանգաց մէջ
իբրեւ միակ նեցուկ և ապաստանա-
րան էր Կիլիկիոյ ժողովրդոց և միա-
բանից՝ Գաբրիէլ Կաթողիկոսը , բայց
երբ երանելի անձը ելուզակաց եւ
ապստամբաց ձեռք իբրեւ որոջ ան-
խընայ դաշտին մէջ սպանուեցաւ 1770
սեպտեմբերի 10 ին , հազիւ թէ հե-
տեւեալ օրը որ էր շաբաթ՝ Թաղեցին
անոր մարմինը , անօրէն սպանողք յար-
ձակեցան Լփրեմայ և միաբանից վե-
րայ . և ինչ էր ասոնց միտքը , Թո-
ղուէնք որ ինքը խօսի : « Ի վաղիւն յոր-
ժամ զշաբաթացեալն ի կենաց հան-
գուցաք ի դիր հանգստեան յաւուր
շաբաթու , դարձ արարին նոյն ար-
իւնըռուշտ գազանքն խիզախելով ի
վերայ մեր , և զօրն ողջոյն խոշտան-
գելով զմեզ , զայս ինչ սպահանջելով
կամ զայն . (զի) ի բացասելն մեր՝
պատճառս յօդելով նիւթեացեն զմեզ
ի չարիս » :

Եւս տագնապս տասն օր շարու-
նակեւէն յետոյ , մէկ մ'ալ յանկարծ
նոր ասպատակներ յարձակեցան խեղճ
Լփրեմին վերայ , չորս հարիւրէն ա-
ւելի սրիկայ և արիւնածարաւ մար-
դիկներ , որոնք ոչ միայն իրեն և ա-
թոռայնոց , այլ և բոլոր ժողովուրդը
աղգատ ընել էր միտքերնին : Լփրեմ
եպիսկոպոս և միաբանք արդէն գե-
րեզմանի մէջ կը համարէին ղերենք .
փրկութեան և ոչ մի ճանապարհ մը-
նացեր էր . ոչ ատեան կար բողբե-
լու , ոչ զօրութիւն դիմադրելու , և
ոչ իսկ հարստութիւն անոնց ընչա-
քաղցութիւնը յագեցընելու : « Եւ
մինչ այսպէս սպառեցան , կ'ըսէ , առ
ի մէնջ բարիքն և հատաւ ազատու-
թեանն վստահութիւն , յայնժամ ըզ

զարմանալիս ներգործեաց (Եսո-
ուած) . վասն զի սովոր է յանակնկալ
ժամու ներգործել զհրաշալիս եւ
դարձուցանել յայդ զստուերս մա-
հու » : Քանզի այն վայրենամիտ մար-
դոց սիրար յանկարծ իքաղցրութիւն
շրջեց , և չար խորհուրդնին ի բարին
փոխեց , որոնց մէջ եղող մի քանի գըլ-
խաւորաց խիղճն արթննալով , պահ
մի իրենց անօրէնութիւնը մտածելով
և հարստահարեալ ողորմելեաց խեղ-
ճութիւնը նշմարելով՝ Թուլցաւ ի-
րենց բռնութիւնը , և արիւնահեղ
բազուկնին : Պատեհութիւնը ձեռ-
քէ չփախցընելու համար , տեսնելով
Լփրեմ եպիսկոպոս անոնց հեռանա-
լը , իւր ձեռունի հօրը աջապահ Սար-
կու (Սարկոս) քահանային հետ ճամ-
բայ կ'ինկնի դէպ ի Ետանա կու գայ ,
ի Սիս Թողլով իւր եղբայրը տիրացու
Գրիգորն ու միաբանները : Հոն գը-
տան բարեպաշտ ժողովուրդը , որոնք
լսելով իրենց գլխի ցաւալի անցքե-
րը , և խղճալի կերպարանքնին տես-
նելով՝ կը մօրմօքէին ու կը մաղկատե-
ին , և ոչ սակաւ մխիթարութիւն կու
տային անոնց :

Հոն բոլոր ժողովուրդը մէկտեղ
գալով , և Լթոռոյն խեղճ և սյրի-
ացեալ վիճակը աչաց առջեւ ունե-
նալով , խորհեցան և որոշեցին ժա-
ռանգ կացուցանել հայրապետական
Լթոռոյն ղերանելի եպիսկոպոսն Լփ-
րեմ . վասն որոյ առանց ժամանակ ան-
ցընելու՝ իւր ձեռունի հայրը տէր
Սարկոս քահանայն փութով Կ. Պօլիս
խրկեցին Բ . Գունէն հրաման հանե-
լու ըստ Բնադրեալ ծէի : Եւ այսպէս
Ետանայու ժողովուրդը ընտրելով ի-
րենց սրբազան Գլուխը , պատուով
կը տանին կը բազմեցընեն Գրիգոր
Սուսաբեկեանցի Լթոռը 1771 ին .
զոր տասն և երեք տարի մեծաւ տա-

ռապանօք և անբաւ վշտակրու թեամբ
կառավարելէն ետքը, իւր հօրեղբորը
նախորդ Վաթոյիկոսին նման առանց
օրհասի չարաչար կնքեց իւր տառա-
պեալ կեանքը, թունաւորուելով այ-
լադդի իշխանին ձեռօք յամի 1784 և
ի վերջն յուլիս ամսոյ :

Լփրեմ Վաթոյիկոս, ինչպէս կ'ե-
րեւի՝ առաջնորդութիւն վարած ժա-
մանակ շալէպ քաղքին մէջ աշխա-
տասիրած է Յովնանու մեկնութիւնը
ի խնդրոյ Թէօդօրոս վարդապետի ա-
ռաջնորդին Լնտիսբայ, և 1769 ին լը-
րացուցած է : Իւր գրիչը թէպէտ և
չունի ոչ առաջին և ոչ երկրորդ գը-
րակնութեան դարուն փափկու-
թիւնը և քաղցրութիւնը և ոչ անոնց
ոճոյն քաջօրը դարձուածքն ու ճա-
շակը, այսու ամենայնիւ համեմատե-
լով իւր դարուն մէջ գրաբառ լեզ-
ուն յեղափոխութեան ժամանակի
հասարակ եղած խանդարեալ ոճոյն
հետ, կը գտնեմք ասոր մէջ դարձ-
եալ գէթ հետեւողութեան փոյթ մի
հարազատ հայկաբանութեան, ի բաց
առեալ քանի մի անսովոր մակդիրներն
ու բառերը :

Լփրեմ Վաթոյիկոս աւելի մեծ
ծառայութիւն մի եւս ըրած կ'ըլլար
թերեւս, եթէ իւր յաջող գրչաւ
եկեղեցւոյ համար ուսումնական աչ-
խատութիւնը զոհելէն յետոյ, իւր
ժամանակի քաղաքական և ազգային
անցքերն ալ ի գիր արձանացընէր,
և տոհմային պատմութեան վերայ քա-
նի մի թերթ աւելցընէր, որով ա-
ւելի արժողութիւն կ'ունենար իւր
վնձ ճակտէն թափած քրտինքը մարդ-
կութեան առջեւ, ինչպէս ունի մեծ
արժողութիւն իւր նախորդ Վաթո-
ղիկոսին թափած արիւնը առաջի Լս-
ուծոյ :

Սուրբ Լ՛վմիածնի ձեռագրաց ցան-

կին մէջ Լէփիճ վարդապետի Սեդոյ ան-
ուամբ 1231, 1232 համարով մեկնու-
թիւն Յովհաննու ալ կը յիշուին,
զոր մեք գեռ տեսած չեմք, թերեւս
Յովնանու եղած ըլլայ :

Լհաւասիկ մեր քովն եղած Յով-
նանու մեկնութեան յառաջաբանու-
թիւնը, զոր իբր ճաշակ հոս մէջ կը
բարեմք մերապնեայ բանասիրաց հա-
մար :

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եւ արդ՝ գրէ աստուածային Լ-
ռաքեալն առ հոգէծին զաւակն իւր
և առ մտերիմ աշակերտն Տիմոթէ-
ոս. « Լմենայն գիրք աստուածաշունչք
և օգտակարք՝ ի վարդապետութիւն
են և յանդիմանութիւն և յուղղու-
թիւն և ի խրատ արդարութեան » :
Որով խրատիմք ոչ երբէք դանդա-
ղել յուսումն սուրբ գրոց, այլ միշտ
յայնս պարապել, ցանգ վասն (նոցա)
տքնիլ, և հանապազ առ սեամս իմաս-
տութեան դեգերել : Եւ թէ՛ որքան
օգտակար շահաբերութիւնս ծնանիլ
մեզ յընթեռնելոյ տեսանեմք, այն քաջ
ուշիմ վերձանողացն է յայտ : Կալ
քեզ ուրեմն զերկնուստ հրահանգ-
եալն, տես թէ որպիսի եռաբորբոք
տենչիւ և տիր ստիպմամբ գրէ առ
նոյն աշակերտն. « Յորժամ գայցես,
ասէ, բերջիր զգիրսն, մանաւանդ
զմատեանս » : Լրդ, զոյս կոչէ մատ-
եանս, աղաչեմ, եթէ ոչ զաստուա-
ծաշունչն : Տեսեր, զինա որ յերու-
սաղէմէ սկսեալ մինչեւ ց իւրիկէ
լոօղ եղեւ բանիւ քարոզութեան իւ-
րոյ, կարօտի դեռ ևս զսուրբ գիրս
և զմատեանս՝ որ է աստուածաշունչ-
ըն, ընթեռնուլ, և նովաւ գրեթէ
յարաժամ զմայլիլ : Տինա թօթափել
և մեզ ճա՛հ է յանձնէ զհեղգութիւն